

Окремі проблемні аспекти

проекту Кримінально-
процесуального кодексу
України щодо процесуальної
регламентації судових
експертиз

І. І. Котюк

*доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри криміналістики юридичного факультету
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Н. М. Ахтирська

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
криміналістики юридичного факультету
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

На підставі аналізу чинного законодавства, спеціальної літератури та положень проекту Кримінально-процесуального кодексу України надаються пропозиції щодо вдосконалення процесуальної регламентації інституту судових експертиз.

Ключові слова: судова експертиза, висновок експерта, процесуальна регламентація використання спеціальних знань, проект Кримінально-процесуального кодексу України.

На основании анализа действующего законодательства, специальной литературы и положений проекта Уголовно-процессуального кодекса Украины предлагается усовершенствовать процессуальную регламентацию института судебных экспертиз.

Ключевые слова: судебная экспертиза, заключение эксперта, процессуальная регламентация использования специальных знаний, проект Уголовно-процессуального кодекса Украины.

In virtue of legislation in power, professional literature and draft of the Criminal procedure Code of Ukraine proposes to improve procedural regulation of the institute of legal expertise.

Keywords: legal expertise, expert evidence, procedural regulation of using the professional knowledge, draft of the Criminal procedure Code of Ukraine.

Концепцією реформування кримінальної юстиції України [1] та Планом заходів з виконання зобов'язань, що випливають з її членства в Раді Європи, передбачена потреба розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання питань кримінального судочинства та прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу, згідно з які-

ми досудове розслідування має полягати у збиранні (гласними й негласними методами) та фіксації фактичних даних про обставини скоєння злочинів і кримінальних проступків та осіб, які їх скоїли. Визнання зібраних фактичних даних доказами в справі має здійснюватись виключно судом у присутності та за безпосередньої участі обвинувачення і захисту. Для забезпечення дотримання принципів змагальності, публічності та диспозитивності потрібно вдосконалити процесуальну регламентацію процедур збирання і надання суду інформації сторонами захисту та обвинувачення на основі чітко визначених критеріїв, а також передбачити механізми запобігання зловживанням наданими процесуальними правами (надання недостовірної інформації, затягування провадження тощо). При цьому сторони мають отримати рівний доступ до експертних знань, а вибір експерта повинен залежати виключно від кожної із сторін [2].

Наведені положення набувають особливої актуальності в умовах зростання рівня злочинності, підвищення її професійності та організованості, встановлення транснаціональних зв'язків, за яких першочерговим завданням, з одного боку, постає необхідність залучення найновіших наукових досягнень для розв'язання завдань кримінального судочинства, а з другого – вдосконалення процесуальної регламентації їх використання.

Водночас, як зазначається в постанові пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», хоча суди переважно дотримуються вимог закону щодо призначення експертиз та використання її висновків, однак трапляються випадки розгляду справ без проведення експертиз, коли їх призначення є обов'язковим за законом або за обставинами справи, інколи всупереч закону суди розглядають висновки експертів як джерела доказів, що ма-

ють перевагу над іншими доказами, без належної їх перевірки й оцінки і переоцінюють доказове значення ймовірних висновків, не завжди в ухвалах та постановвах про призначення експертизи чітко формулюються питання, що виносяться на вирішення експертів, а також мотивується необхідність призначення додаткової або повторної експертизи [3].

Слід підкреслити, що наведені проблеми є характерними не лише для українського судочинства. Так, у постанові пленуму Верховного Суду РФ «Про судову експертизу» від 21 грудня 2010 р. увага судів також звертається на необхідність якомога повного використання досягнень науки і техніки з метою всебічного й об'єктивного дослідження обставин, що підлягають доведенню у кримінальній справі, шляхом проведення судової експертизи в усіх випадках, коли для вирішення питань потрібні спеціальні знання в науці, техніці, мистецтві або ремеслі [4].

Отже, одним із загально визнаних процесуальних засобів отримання фактичної інформації в ході провадження у кримінальній справі є проведення експертних досліджень, а однією з умов їх результативності є вчасне призначення судової експертизи. Однак на стадії досудового слідства така процесуальна можливість використовується не завжди, що зумовлює необхідність призначення експертів на стадії судового слідства. Зокрема, згідно з даними Державної судової адміністрації України, однією з найпоширеніших причин відкладення розгляду справ у суді є саме необхідність призначення судової експертизи. Так, упродовж 2010 р. було зафіксовано 3846 таких фактів, а на кінець 2010-го р. нерозглянутими у зв'язку з призначенням та проведенням експертиз залишилось 726 справ [5].

Серед причин, які зумовлюють такий стан справ, є насамперед недосконалість правової регламентації процедури при-

значення та проведення судової експертизи, на чому неодноразово наголошували як учені, так і практики. Але чи сприятимуть поліпшенню ситуації передбачені в проекті Кримінально-процесуального кодексу України новели? (далі – Проект).

По-перше, у статті 69 Проекту визначено, що «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» (далі – Закон) на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань».

Але варто згадати, що традиційно за умови демократичних підходів до розв'язання проблем, пов'язаних з експертними дослідженнями, експертом може бути особа, яка володіє необхідними для цього спеціальними знаннями та особисто не зацікавлена в результатах проведеного дослідження.

Водночас системне тлумачення статті 10 Закону дає підстави для висновку, що в ній ідеться про експертів, які не є фахівцями державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи і залучаються до проведення експертних досліджень у разі потреби, та експертів, які є фахівцями державних спеціалізованих установ, а отже проведення експертних досліджень належить до кола їхніх професійних обов'язків. Як наслідок, до кожної з цих груп фахівців Законом визначені відповідні вимоги. Причому загальною є передбачена у ч. 1 ст. 10 Закону вимога, яка стосується будь-яких фахівців і полягає у тому, що судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні спеціальні знання для надання висновку з досліджуваних пи-

тань. Що ж до фахівців державних спеціалізованих установ, які проводять судові експертизи, то вони, крім загальної вимоги – наявності спеціальних знань, повинні мати ще й відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [6].

З огляду на це випливає, що бланкетний характер ст. 69 Проекту в цьому разі є не найкращим і логічніше було б у новому КПК України стосовно визначення експерта уточнити рівень його кваліфікації та додаткових вимог, яким він повинен відповідати. Адже термін «володіти знаннями», який походить від слова «володіти», що у вихідному значенні означає «мати у власності, підкоряти, управляти» [7], не окреслює рівня знань, потрібного для кримінального судочинства.

Якщо ж автори Проекту обрали бланкетний спосіб викладу цієї норми і вказали, що експертом може бути особа, яка має право відповідно до Закону на проведення експертизи, то навіщо тоді при цьому зазначати, що експертом «є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями», адже, як уже вказувалось вище, ця вимога у відповідній статті Закону є.

Більше того, якщо автори Проекту зазначають, що експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, то це свідчить про те, що, протиставляючи наукові і технічні знання, останні вони науковими не визнають. А такий підхід є надто сумнівним. Не випадково, наприклад, у процесуальному законодавстві РФ ідеться не про наукові, технічні або інші спеціальні знання, а про «спеціальні знання в науці, техніці, мистецтві або ремеслі», що далеко не одне й те саме. Та й у Законі ідеться про «необхідні» знання.

Не прикрашає статті 69 Проекту й перелік «об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення», адже явища і процеси також є об'єктами, а процеси також є явищами, а явища можуть бути й процесами.

Непереконливою видається і частина 2 статті 69 Проекту, згідно з якою «не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження, потерпілого або які раніше були ревізорами в цьому самому провадженні». Адже загальновідомо, що в кримінальному судочинстві є дві сторони – сторона обвинувачення і сторона захисту. І, напевно, не випадково у ст. 4 Проекту, де визначаються основні терміни Кодексу, зазначається, що сторонами кримінального провадження з боку обвинувачення є слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий та його представник у випадках, установлених цим Кодексом; а з боку захисту – підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої вирішується (вирішено) питання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, їхні захисники та законні представники. Та, як уже зазначалося, зміст ч. 2 ст. 69 Проекту дає підстави для висновку, що, на думку його авторів, потерпілий є якоюсь третьою стороною. Крім того, варто з цього приводу звернути увагу й на те, що в чинній ст. 75 КПК України також ідеться не про сторін та потерпілого, а про те, що не можуть бути експертом особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від обвинуваченого, потерпілого або які раніше були ревізорами в справі.

Варто було б авторам Проекту звернути увагу й на те, що запропонована ними конструкція «кримінальне провадження» є також надто сумнівною. Адже про-

цесуальне провадження навіть унаслідок того, що воно здійснюється у кримінальній справі, кримінальним не стає. Таким воно може стати лише тоді, коли ті, хто його здійснює, грубо порушують при цьому вимоги закону.

До того ж оскільки участь експерта в процесуальному провадженні відзначається і формою наданої допомоги, то слід підкреслити, що експерт свій висновок формулює у письмовій формі.

У Проекті нечітко викладені й обставини, за яких особа не може бути експертом, та обставини, за яких експерти підлягають відводу.

Адже згідно зі статтею 11 Закону «не можуть залучатися до виконання обов'язків судового експерта особи, визнані в установленому законом порядку недієздатними, а також ті, які мають судимість. Інші обставини, що забороняють участь особи як експерта в судочинстві, передбачаються процесуальним законодавством».

Що ж до частини 2 статті 69 Проекту, то в ній визначено, що «не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження, потерпілого або які раніше були ревізорами в цьому ж провадженні». Причому у частині 2 статті 79 Проекту, якою визначені підстави для відводу спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання, також визначено, що «експерт не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо він проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні».

Отже, авторам Проекту належало б враховувати те, що вислови «не може бути експертом» та «підстави для відводу експерта» мають різне змістовне наповнення та правове значення, а згідно з цим чітко окреслювати і їхнє значення, і правові підстави для кожного з них.

Відповідно до статті 100 Проекту висновок експерта визначається як «докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені в підсумку висновки та обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта». Але таке формулювання суперечить іншим положенням Проекту, згідно з якими експерт залучається слідчим, прокурором (ст. 239), судом (ст. 326) або сторонами на договірних умовах (ст. 240).

Крім того, порядок включення питань до постанови, ухвали або угоди є також відмінним. Так, на стадії досудового слідства слідчий або прокурор залучає експерта для проведення експертизи шляхом відповідної постанови, суд – ухвали, а сторони мають право самостійно залучати експертів для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової, на договірних умовах, що ж до питань, які виносяться на її розгляд, то вони визначаються в угоді.

Отже, сторони визнавати особою, яка залучила експерта, недоречно. А з огляду на це визначення висновку експерта варто уточнити, замінивши у ч. 1 ст. 100 слова «поставлені особою, яка залучила експерта» словами «поставлені в постанові органу досудового слідства, ухвалі суду або угоді сторін при залученні експертів на договірних умовах».

Привертає увагу й те, що хоча одним із визначальних напрямів демократизації судочинства є саме забезпечення рівності доступу до одержання експертних висновків, однак положення Проекту з цього приводу залишаються декларативними. Особливо це стосується забезпечення прав потерпілих, оскільки якщо проаналізувати передбачений Проектом інститут судових експертиз, то з'ясується, що потерпілий у ньому з процесу розслідування скоєного щодо нього злочину фактично виключений.

Адже, хоча в частині 2 статті 100 Проекту передбачене право кожної із сторін

надати суду висновок експерта, це право не координується з наскрізними правами учасників процесу. Зокрема відповідно до чинного законодавства України потерпілий має право на ознайомлення з матеріалами справи лише після закінчення досудового слідства. Але вивчення процесуальної регламентації прав потерпілого в законодавстві інших країн дає підстави для висновку, що він може наділятися з цього приводу широким колом прав. Так, згідно зі статтею 244 КПК Республіки Казахстан потерпілий при призначенні та проведенні експертизи має право: до проведення експертизи ознайомлюватися з постановою про її призначення та отримувати роз'яснення з приводу цього права, про що складається протокол; порушувати клопотання про постановку перед експертом додаткових або уточнення поставлених питань; ознайомлюватися з висновком експерта або повідомленням про неможливість проведення експертизи після їх надходження до слідчого, надавати свої зауваження, заявляти клопотання про допит експерта, призначення додаткової або повторної експертизи, а також про проведення нових експертиз. Статтею 229 КПК Республіки Білорусь закріплене право потерпілого ознайомлюватися з постановою про призначення експертизи, ставити додаткові питання щодо її вирішення, ознайомлюватися з висновком експерта або повідомленням про неможливість дати висновок. При цьому висновок експерта або його повідомлення про неможливість дати висновок, а також пояснення або протокол допиту експерта до закінчення попереднього розслідування надаються для ознайомлення потерпілому, про що складається відповідний протокол, до якого заносяться його клопотання та заяви. Аналогічним чином досягнута рівність доступу до проведення експертних досліджень потерпілого

в КПК Республіки Узбекистан, РФ, Киргизії тощо.

Але в Проекті про такі права потерпілого не згадується, що свідчить про відсутність у ньому механізму забезпечення рівності та доступності потерпілого до експертних досліджень. Отже, кількість пунктів у статті 60 Проекту щодо прав потерпілого не змінила якості його правового становища, а нечіткість їхніх формулювань зумовлює неналежність їх виконання та забезпечення.

Адже якщо в Проекті для потерпілого на стадії досудового слідства, як і згідно з чинним КПК України, передбачене право отримувати копії матеріалів, що безпосередньо стосуються скоєного щодо нього кримінального правопорушення, лише після закінчення досудового розслідування, то є очевидним, що такий підхід не забезпечує ні рівності доступу до експертного дослідження, ні змоги раціонально використовувати процесуальні засоби.

Очевидним є й те, що саме ознайомлення підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого з постановою про призначення експертизи дає змогу з'ясувати їхню позицію щодо поставлених на розв'язання експерта запитань, на їх клопотання уточнити поставлені чи включити до неї додаткові запитання, що дасть змогу задовольнити інтереси та забезпечити права учасників процесу. Адже, як свідчить практика, у разі ознайомлення з матеріалами справи після закінчення досудового слідства потерпілий, як правило, не заявляє клопотання про проведення експертизи, а оголошує його в суді, який у таких випадках часто замість призначення експертизи використовує інші засоби для отримання відповідей на поставлені потерпілому запитання, зокрема вдається до виклику та допиту експерта. Часто суд відмовляє й у задоволенні клопотання потерпілого щодо проведення додаткової експертизи, оскільки такий вид експерт-

них досліджень уже проводився на стадії досудового слідства.

Таким чином, лише рівний доступ сторін до проведення експертизи сприятиме забезпеченню рівності сторін та унеможливить формування у потерпілого думки про обмеження його прав у встановленні істини. Адже саме активна участь потерпілого в установленні доказів на стадії досудового слідства сприятиме всебічності й повноті з'ясування обставин справи та створюватиме «поле довіри» до правоохоронних органів і суду.

Складним у слідчій та судовій практиці є також призначення повторних, додаткових, комісійних та комплексних експертиз. Хоча певні роз'яснення щодо цього надані в постанові пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у кримінальних і цивільних справах», але, оскільки вони мають рекомендаційний характер, то з огляду на це доцільним було б закріпити процесуальні аспекти таких експертиз у законі. Не випадково з метою уникнення розбіжностей органів досудового слідства та суду щодо призначення, проведення та оцінки результатів повторної, додаткової, комісійної та комплексної експертизи всі країни СНД відобразили їх процесуальну регламентацію у своїх КПК. І хоча в Україні проблеми порядку їх призначення, проведення та оцінки є предметом вивчення теорії доказів, криміналістики та теорії судових експертиз, однак однозначних підходів до їх вирішення бракує, що простежується й у Проекті. Так, згідно зі статтею 100 Проекту «якщо для проведення експертизи залучається кілька експертів, експерти мають право скласти один висновок або окремі висновки». З огляду на це постає питання, що мають на увазі автори Проекту – призначення комплексної чи комісійної експертизи? У яких випадках експерти можуть скористатися правом на власний висновок – у разі

розбіжностей думок чи за будь-яких умов (навіть коли їхні позиції збігаються)?

Серйозні питання постають і щодо процедури призначення та проведення судово-психіатричної експертизи. Так, у частині 3 статті 239 Проекту зазначено, що примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду. Однак невирішеним залишається питання: ким проводиться така експертиза? Адже згідно зі статтею 21 Закону України «Про психіатричну допомогу» судово-психіатрична експертиза в кримінальних, адміністративних та цивільних справах призначається і проводиться на підставах та в порядку, передбачених законом [8], а ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» передбачено, що виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз. Водночас, як свідчить практика, судово-психіатрична експертиза проводиться не лише в державних спеціалізованих установах, а й в установах, які є комунальною власністю. І, як засвідчує анкетування суддів, адвокати оголошують клопотання про визнання висновків таких експертиз незаконними, мотивуючи тим, що дослідження проведені неналежним суб'єктом.

Цьому сприяє й неузгодженість підзаконних нормативних актів з вимогами закону. Зокрема, наприклад, наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про вдосконалення організації судово-психіатричної експертизи в Україні» від 5 липня 1996 р. № 194 (зі змінами від 11 січня 2010 р. № 1) з метою поліпшення організації проведення судово-психіатричних експертиз та оптимізації діяльності мережі судово-психіатричних експертних комісій (відділень, закладів) в Україні закрі-

плени Перелік амбулаторних судово-психіатричних експертних комісій і територій, які вони обслуговують, та Розподіл територій України для здійснення стаціонарної судово-психіатричної експертизи особам, що перебувають під вартою [9]. Однак наведений Перелік амбулаторних експертних комісій містить 11 не державних, а комунальних закладів (наприклад, комунальний заклад «Вінницька обласна психоневрологічна лікарня імені академіка О. І. Ющенка», комунальний заклад «Дніпропетровська обласна клінічна психіатрична лікарня» тощо), а Розподіл територій для здійснення стаціонарної судово-психіатричної експертизи особам, що перебувають під вартою, містить три комунальні підприємства, що суперечить ст. 7 Закону, згідно з якою такі експертизи проводяться лише державними спеціалізованими установами.

Окремі новели Проекту потребують ретельного вивчення і щодо механізму втілення їх на практиці. Так, стаття 241 передбачає, що в разі потреби зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною, яка звернулася за проведенням експертизи. Що ж стосується біологічних зразків, то в разі відмови особи надати їх добровільно слідчий суддя, суд за клопотанням сторони має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити їх відбирання примусово. Одним із способів отримання таких зразків може розглядатися інститут отримання дозволу на тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 157) та тимчасове вилучення майна (ст. 164). Прискоренню проведення експертних досліджень сприятиме передбачене ст. 270 Проекту право на негласне отримання зразків, потрібних для порівняльних досліджень, яке проводиться у випадках, якщо їх отримання гласними методами неможливе без заподіяння

значної шкоди для провадження. І позитивним тут є те, що за цією процедурою встановлено судовий контроль, передбачивши можливість її проведення лише на підставі ухвали слідчого судді. Але неважко спрогнозувати складність практичної реалізації цих положень Проекту, оскільки потерпілий не має засобів примусу та права на отримання зразків для досліджень, а висновки досліджень, проведених на основі зразків, отриманих негласними способами, піддаватимуться сумніву, що зумовить призначення повторних експертиз.

Ефективним і перевіреним часом засобом розв'язання окремих завдань, що виникають під час провадження в кримінальній справі, є використання в ході досудового слідства та судового розгляду справи відповідних тактичних прийомів, зокрема тих, що ґрунтуються на методах психології. А тому, безумовно, прогресивним кроком є закріплення окремих з них у законі, що сприятиме одержанню об'єктивних свідчень. З огляду на це в цілому заслуговує підтримки ст. 349 Проекту, у якій передбачається, що перед допитом експерта в суді головуючий приводить його до присяги такого змісту: «Я (прізвище, ім'я, по батькові) присягаю сумлінно виконувати обов'язки експерта, використовуючи всі свої професійні можливості». Після цього він попереджається про кримінальну відповідальність за надання свідомо неправдивого висновку.

Але й тут виникають питання, якщо в цій статті йдеться про допит експерта в суді, то про який явно неправдивий висновок він тут може попереджатися? Крім того, якщо він попереджається за надання свідомо неправдивого висновку, то як це положення кореспондується зі ст. 385 Кримінального кодексу України [10], згідно з якою злочином визнається і відмова експерта без поважних при-

чин від виконання покладених на нього обов'язків?

Щодо оцінки висновків експертизи, то видається суперечливим положення ч. 10 ст. 100 Проекту, згідно з яким передбачається, що «висновок експерта не є обов'язковим для особи, яка здійснює провадження, але незгода з висновком експерта має бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі».

Адже якщо законодавець зобов'язує особу, яка здійснює провадження, мотивувати незгоду з висновком експерта, що свідчить про неможливість нехтувати його наявністю, то це фактично означає, що висновок експерта є джерелом доказів, яке підлягає обов'язковій оцінці, хоча й не має наперед визначеної сили та переваги над іншими доказами.

Отже, судова експертиза є дієвим засобом установлення істини в справі, її висновки не лише не принижують суддівського внутрішнього переконання [11], а, навпаки, сприяють його формуванню. Ось чому докладна правова регламентація, розсудливе ставлення до імплементації нових підходів, запозичених з інших правових систем у національне законодавство щодо призначення та проведення судових експертиз, сприятимуть ефективному використанню найновіших досягнень науки для вирішення завдань кримінального судочинства.

Що ж до авторів Проекту, то їм варто нагадати, що ще Рене Декарт указував на необхідність правильно визначати слова, бо це врятує світ від багатьох непорозумінь [12].

Список використаної літератури

1. Концепція реформування кримінальної юстиції, затверджена Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008 // Урядовий кур'єр від 17.04.2008 р. – № 72.
2. План заходів щодо обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи, затв. Указом Президента України від 12.01. 2011 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2011. – № 2. – С. 14. – Ст. 185.
3. Постанова пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.court.gov.ua
4. Постановление пленума Верховного Суда Российской Федерации № 28 от 21 декабря 2010 г. «О судебной экспертизе по уголовным делам» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mnogozakonov.ru>
5. Звіт про оперативність розгляду місцевими та апеляційними загальними судами кримінальних справ у 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.court.gov.ua
6. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. // Голос України від 21.04.1994 р.
7. Сучасний глумачний словник української мови: оптимальна добірка слів з усіх галузей знань / За заг. ред. В. В. Дубічинського. – К. : Видавничий дім «Школа», 2011. – С. 251.
8. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02. 2000 р. // Голос України від 04.04.2000 р.
9. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про вдосконалення організації судово-психіатричної експертизи в Україні» від 5 липня 1996 р. № 194 (зі змінами, внесеними наказом МОЗ від 11 січня 2010 р. № 1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moz.gov.ua>
10. Кримінальний кодекс України. – К. : Парламентське вид-во, 2001. – 143 с.
11. Рахунів Р. Д. Независимость судей в советском уголовном процессе. – М., 1972. – С. 56.
12. Рене Декарт. Ясність. Конкретність. Определенность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aforizm.info>